

Simposio Internacional

Muller e Cultura

Coordinadora
AURORA MARCO LÓPEZ

UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

EMÍLIA PARDO BAZÁN. VISIÓN DA MULLER GALEGA DESDE AS TORRES DE MEIRÁS

ARACÉLI HERRERO FIGUEROA

Universidade de Santiago

Si yo fuese mujer y natural de esa tierra; si por otras causas no me estuviese mal aceptar de plano lo que mil veces he oído repetir, de que la mujer en Galicia, es lo mejor de la raza, quizá me inclinase a votar con la mayoría... Debo abstenerme y afirmar tan solo que, dejando aparte odiosas comparaciones, sin duda la mujer de Galicia merece un monumento, y que si usted logra elevárselo, habrá pagado bien su deuda al suelo natal, al amado suelo que, por misteriosa ley psíquica, influye hasta en la pluma del escritor y la atrae así como el polo a la imantada aguja.

(Carta de Emilia Pardo Bazán a Don Manuel Casás:
16 de Febreiro de 1895)¹

1.- Introducción

Hai anos, concretamente en 1985, estudámos a Emilia Pardo Bazán como crítica de Rosalía de Castro². O traballo que a seguir expomos ven ser segunda parte que cumpria asumir, dado que sempre estivo muito claro para nós a necesidade de

¹ *Biblioteca de mujeres célebres de Galicia*, t. I, La Coruña, 1895. Cita tomada de J. Paredes Núñez, *La realidad gallega en los Cuentos de Emilia Pardo Bazán (1851-1921)*, Ediciós do Castro, Sada, A Coruña, 1983, p. 185.

² "Emilia Pardo Bazán, crítico de Rosalía" in *Actas do Congreso Internacional de estudos sobre Rosalía de Castro e o seu tempo*, Consello da Cultura Galega, Universidade de Santiago de Compostela, 1986, pp. 363 ss. Vid, asimismo, o estudo de J. Paredes Núñez, "Rosalía de Castro y la Poesía Regional gallega" *Ibidem*, pp. 467 ss. Deben considerar-se: B. Varela Jácome, "Emilia Pardo Bazán, Rosalía Castro y Murguía" (in *Cuadernos de Estudios Gallegos*, t. VI, 1951, pp. 420 ss) así como Josette Levy, "Emilia Pardo Bazán y el Regionalismo Gallego" (versión española de Leandro Carré, *Boletín de la Real Academia Gallega*, t. XXI, Decembro, 1973, pp. 58-73).

distinguirnos a actitude de Pardo Bazán de cara ao noso Rexurdimento Literario, e se se quer de cara a Rosalia (que non era, desde logo, para a condessa a encarnación da Terra ou a Maí Galega de que fala, por exemplo, Pimentel), da actitude de cara à muller galega, por antonomasia a muller rural, a muller do interior e a mariñá, a muller moza e a muller casada, sobre todo esta derradeira que Pardo Bazán eleva a heroi, a verdadeira heroína do pobo galego, como imos destacar.

A muller rural, moza ou casada, vai resultar así a auténtica heroína, por via de ser a única vítima se a confrontamos à viúva rosaliana, viúva de vivo ou morto que, de certo, non lle resulta traxica a Pardo Bazán, o que pode explicar a omisión do libro de «Viudas» cando, aínda que brevemente, e con reticencias, a condessa analiza *Follas Novas*³.

2.- O Corpus

Pilar González Martínez en *Aporías de una mujer*⁴ fala das dificultades para estudar Pardo Bazán, entre elas a enorme extensión da súa obra, os contínuos cambios de posicionamento e o pensamento paradóxico e ambíguo.

No que atañe ao obxecto da nosa atención, só totalmente de acordo co primeiro, de aí que, canto à extensión da obra, debamos establecer o *corpus* no que estudar a muller que a Condessa olla desde as torres da antiga granxa de Meirás.

2.1.- Os relatos rurais-mariñeiros

Centramo-nos especialmente no relato curto, e dentro dos contos atendemos aos incluídos nas seguintes coleccións:

Un destripador de antaño (Historias y cuentos de Galicia)
El fondo del alma. Cuentos del terruño
Cuentos de la tierra
*Cuentos de Galicia*⁵

3 No traballo citado na nota anterior falámos desta cuestión: pp. 370 ss.

4 P. González Martínez, *Aporías de una mujer: Emilia Pardo Bazán, Siglo XXI, España Editores, Madrid, 1988, p. XIII* ("Nota Previa").

5 En ocasións faremos alusión a relatos que consideramos "próximos", aínda que pertezan a outras coleccións. Aconsellamos, por exemplo, ler "El indulto" que, se ben entra na colección de *Cuentos de Marineda* e se situa nun ambiente máis ben suburbial, presenta unha figura feminina central de clase necesitada, mas non propriamente obreira, de certo unha muller cuxa traxedia, drama matrimonial, excede à dificultosa mais non arrepianante vida da muller rural, tan traballada, pero máis dona da súa persoa.

Asimesmo, hai dous relatos que poden considerar-se neste noso estudio: "El voto de Rosiña" e "El Molino", relatos que presentan dúas mozas trazadas con esmero. Ambos relatos pertencen à colección *El Tranvía (Cuentos dramáticos)*.

Os parámetros que nos delimitan o *corpus* están establecidos polo ambiente rural e mariñeiro e a figura feminina protagonista da «anedota» en función, se non de suxeito, polo menos en situación que podemos definir como nuclear.

Por seguirmos a Paredes Núñez e a súa recente edición dos *Cuentos Completos* da Fundación Barrié⁶, debemos incorporar ao elenco o texto «La Gallega» que si aparece noutras moitas edicións, xa desde 1900, desde a primeira edición de *Un desripador de antaño. (Historias y cuentos de Galicia)* até a tamén recente recopilación de Marina Mayoral: *Cuentos y novelas de la tierra*⁷.

«La gallega» non é relato propiamente dito senón artigo de costumes, rexistro, trazado dun tipo, de aí que como tal apareza recopilado nun volume que logo reproduce o diário *El Norte de Galicia* en 1916 (7 de Xullo), xunto con textos e «tipos» trazados por outros autores, como «El cadiceño» de Rosalía, «El codeo» de Valentin Lamas, «La señorita de aldea» de Curros, etc.⁸ e «La cigarrera», da propia Pardo Bazán.

Deste texto «La Gallega» é singular destacarmos que a primeira edición que até o momento localizámos foi nun xornal lucense hoxe na Biblioteca Pública, *Diario de Lugo*, que xa en 1883 incluí o texto nas súas páxinas (25, 26 e 27 de Outubro), reproducindo-o pouco despois, en 1884 (o 4 de Outubro), ano en que se publica no, por todos citado, t. IV da *Biblioteca de las Tradiciones Populares Españolas*.

Como complemento e ilustración, xa para determinados puntos concretos deste noso estudo, aparte do volume *De mi tierra*⁹, do que aconsellamos detida lectura de «*El Cancionero popular galego*» (pp. 99 ss.), temos na serie de artigos de «La mujer española» (publicados en la *Forthightly Review*, e logo en *La España Moderna*: 1890), concretamente a parte final, «El pueblo», texto recopilado, con outros en: *Emilia Pardo Bazán. La Mujer española*, Edición de Leda Schiavo¹⁰.

6 *Emilia Pardo Bazán, Cuentos Completos*, Edición de Juan Paredes Núñez, t. I, II, III, IV, Fundación "Pedro Barrié de la Maza", La Coruña, 1990 (a edición presenta algun pequeno erro na paxinación) Vid., asimesmo, deste mesmo estudioso e crítico o volume: *Los cuentos de Emilia Pardo Bazán*, Secretariado de Publicaciones de la Universidad de Granada, 1979.

7 *Tomo I. Selección, introducción, prólogos y notas por Marina Mayoral*, Sálvora, Santiago de Compostela, 1984.

8 *Gallegos pintados por si mismos. Album de Galicia. Tipos, costumbres y leyendas*. Prólogo de Antonio Cirvigo y Vorca.

9 Edicións Xerais de Galicia, Vigo, 1984.

10 Editora Nacional, Madrid, 1976.

Deste volume cumpre considerarmos, asimesmo:

– Pp. 71–112: "La educación del hombre y la de la mujer. Sus relaciones y diferencias". Memoria leída en el Congreso Pedagógico el día 16 de Octubre de 1892.

– Pp. 143–154: "Del amor y la amistad (A pretexto de un libro reciente)". *Nuevo Teatro Crítico*, año II, nº 13, Enero, 1892.

– Pp. 173–195: "Concepción Arenal y sus ideas acerca de la mujer" *Nuevo Teatro Crítico*, año III, nº 26, Enero 1893.

A estes textos incorporámos outro publicado tamén nun xornal lucense, «Para la mujer»¹¹, que non vemos citado nos xa numerosos estudos e comentários sobre o feminismo de P.B. Este artigo confronta feminismo e socialismo, ao que, por suposto, a condesa adica unha das súas diatribas. Non recopilado até agora, vai figurar nas Actas, no apéndice ao noso estudo.

2.2.- Parámetros

Sexa cal for o motivo, a verdade é que estes relatos rurais-marifeiros manifestan maior vitalidade, perdurabilidade, e manteñen aínda hoxe o interese do lector, do lector médio, o lector pardobazaniano, un lector cidadán mais interesado por saber da historia das dúas mulleres de «La hoz» (p. 288: III), por exemplo, que das ridiculeces das dúas mozas de «El dominó de encaje», poñamos por caso (e citamos aquí un relato que localizámos nun diario local, e non achamos recopilado, e relato que, canto ao concepto do matrimonio, se pode considerar)¹²

Deixamos xa aparte o interese etnográfico destes contos rurais-marifeiros, aínda que, desde logo, Pardo Bazán, pese ao que dicía a Machado Alvarez (e sabemos por Gamallo Fierros¹³), era magnífica coñecedora da nosa etnografía¹⁴. Esta será cuestión que algun día abordaremos, e que xa foi tratada por diferentes estudosos como Fráguas a cuxo estudo, para cuestións concretas, remitimos¹⁵.

Insistimos na delimitación de un *corpus*, de relato curto, de espazo xeográfico e «vital» concreto ao que pertence ou no que se ubica o retrato, semblanza, da muller

11 In *Diario de Lugo*, 5 de Mayo de 1892.

12 In *El Regional*, 13 de Marzo de 1897.

13 D. Gamallo Fierros, "Los grandes servicios de la Pardo Bazán al folklore gallego", *El Progreso*, 11 de Julio de 1971. Vid., asimesmo, J. Gallego Tato, "La Pardo Bazán ante lo popular" *El Progreso* 11 de Julio de 1971.

14 A lectura de P. B. exige coñecemento de costumes e tradicións galegos para unha correcta comprensión dos textos, textos que, en certos casos concretos, aconsellamos ler con cautela e cun mínimo, ou mellor máximo, coñecemento da nosa cultura para non sorprender-se de que unha muller que loita cun home non poda considerar-se "marimacho" ou virago, porque a loita, mais que competición ou puxilato (como si o é en "Lumbarada", 204:III) é puro e simple xogo erótico, que a mesma Rosalía reflexa nun dos poemas de *Follas Novas*. E canto a certas figuras da realidade social como a ama de cria, que a autora xa "esperpentizaba" en *Los Pazos de Ulloa* (p. 188) na figura da filla de Felipe o caseiro, e para a que non é condescendiente en "La advertencia" (205:III), cumpre ler canto figura, ou mellor tipo, no contexto social, do que poden ser ilustrativos uns versos da zarzuela *Gran Via* onde se presenta a ama de cria como tirana na casa e dona que tiña ao seu servizo à própria mai da criatura que amamantaba. Non se exemplifique, pois, coa ama a animadversión da condesa para coa muller galega porque a escritora vía aquela institución tan negativa que, segundo parece, rexeitou (Vid. neste aspecto e sobre o orgullo da condesa de ter criado aos seus fillos: *El Eco de Santiago*, 13 de Maio de 1921).

15 A. Fraguas Fraguas, "La condesa de Pardo Bazán y el folklore", *Revista*, Instituto José Cornide de Estudios Coruñeses, nº 10/11, La Coruña, 1974-75.

rural-mariñeira, obxecto concreto de atención, non considerando de maior interese estudar a muller galega en *Los Pazos de Ulloa* o en *La Madre naturaleza*¹⁶, como se ten feito, porque nese(s) romance(s) nen teñen o papel nuclear, nen a focalización se realiza desde a muller. (Vid. ao respecto do primeiro os estudos de Marina Mayoral¹⁷, e canto ao estudo da focalización, o traballo do profesor Darío Villanueva en *El polen de ideas*¹⁸ onde se analiza este aspecto, destacando-se *Los Pazos* como novela de aprendizaxe, da personaxe «privilexiada», da personaxe de perspectiva predominante: Don Julián).

Canto a cuestións concretas, tampouco se pode xeneralizar aplicando ao relato rural-mariñeiro as conclusións às que Teresa A. Cook, por exemplo, chega no seu estudo do feminismo na novelística pardobazaniiana porque o *corpus* que esta estudosa utiliza é outro¹⁹, como logo imos especificar.

De certo, unha cousa é o feminismo de P.B. na novelística, ou no romance, estudado por Cook, outra o feminismo nos estudos e ensaios pardobazaniianos, analizado por Adna Rosa Rodríguez nun volume de recente publicación²⁰, e outra diferente é o enfoque da problemática da muller galega nas coleccións de relatos rurais-mariñeiros, até agora non considerados como centro de atención²¹.

E ese é precisamente o noso propósito: centrar-nos no relato breve e demostrar que a visión que se nos dá da muller galega nestes textos de ficción é muito mais positiva do que, como *clipsé*, como opinión comun se ten transmitido, mercé prexuízos ou xeneralizacións.

Imos concluir que Pardo Bazán, como apuntaron Carme Bravo Villasante²² e

16 Seguimos a edición *Obras Escogidas*, Aguilar, Madrid, 1943.

17 *Ibidem*, p. 142. De todas as formas merece considerar-se o capítulo II, "Tipología campesina. Personajes femeninos" do estudo do profesor Varela Jácome, *Estructuras Novelas de Emilia Pardo Bazán*, Cuadernos de Estudios Gallegos, Anejo XXII, Santiago, 1973, pp. 244 e ss., se ben se restrinxa a *Los Pazos...*, *La madre naturaleza*, e *Bucólica*.

18 *El polen de ideas. Teoría crítica, Historia y Literatura Comparada*, Promociones y Publicaciones Universitarias, Barcelona, 1991, pp. 279 ss, e 301 ss.

19 T. Cook, *El feminismo en la novela de la Condesa de Pardo Bazán*, Diputación Provincial de La Coruña, 1976.

20 A. R. Rodríguez, *La cuestión feminista en los ensayos de Emilia Pardo Bazán*, Edicións do Castro, Sada-A Coruña, 1991.

21 Apenas falaremos de feminismo, porque, ademais, cremos que mais que "pensadora" P. B. foi divulgadora e, desde logo, polemizadora. Neste aspecto coincidimos con Nelly Clemessy e o seu estudo "El Ideario de Emilia Pardo Bazán: sus ideas estéticas, sus preocupaciones políticas y sociales" in *Revista*, Instituto José Cornide de Estudios Coruñeses, nº 7, La Coruña, 1971.

22 *Vida y obra de Emilia Pardo Bazán*, Revista de Occidente, Madrid, 1962, p. 170. Sobre una selección de textos desta estudosa, vid. a "Antoloxía" que selecciona C. Blanco in *Festa da palabra silenciada*, Outono, 1989, pp. 83 ss.

Nelly Clemessy Legal²³ (se ben referindo-se concretamente aos coñecidos artigos de *La mujer española*), e contra o que outros autores aseguraron, non fustiga à muller galega, a quen precisamente é do pouco que salva. Remitimos ao texto epistolar que serve de lema ao noso traballo e pasamos a demostrar esta nosa aseveración.

Recordemos, e agora ven tamén a conto, unhas declaracións da autora, por certo nesas cartas que hoxe suscitan mais interese que os propios textos de criación: as cartas a Galdós:

Nada que me diga Vd. de gallegos me sorprende. En ese desgraciado país, incapaces los hombres de equiparar-se a las mujeres, se dedican a difamarlas.

Por suposto, non nos consideramos en posesión da única e auténtica lectura, confronten-se outras à nosa, mas só un rogo: lea-se a P.B. sen prexuízos, os prexuízos que deturparon a consideración dunha das mellores contistas das letras hispánicas, prexuízos que, por certo, destaca Teresa Barro nunha publicación relativamente recente²⁴.

E lea-se finalmente a P.B. da mesma forma que lemos aos seus contemporáneos: situando-nos no seu contexto e non exixindo-lle redencións ou programas coerentes, articulados e que coincidan con determinados posicionamentos, que se ben hoxe gozan do favor das xentes, naquela altura, dificilmente podían ser asumidos ou profesados por persoas formadas e «situadas» en determinado contexto.

Lea-se o texto «La gallega» de P.B. coa mesma actitude que lemos, por exemplo, o texto «La gallega» ou «La señorita de aldea» de Curros Enríquez²⁵, sen anatematizar ao celanovés porque nos diga da galega entre outras cousas:

Preferidla a todas. Es la única que a un tiempo hila, ama y ora,

ou por paternalismos que hoxe vemos trasnoitados ... Ou leamos tamén o retrato do tipo muller galega de Herrera Garrido na *Revista Nós*. Confronten-se e comprobense os resultados: Pardo Bazán non ía saír mui mal parada²⁶.

Por outra parte, xa centrados nos relatos propriamente ditos, destaquemos que poucos argumentos ou «histórias» reveladoras de tipos humanos imos atopar en P.B.

23 *Emilia Pardo Bazán como novelista*, Imprenta Universitaria, Madrid, 1982, p. 423. Esta grande estudiosa dos textos narrativos pardobazanianos considera o texto de "La Gallega", mas non os relatos que nos propomos salientar.

24 "Misoxinia e feminismo", in *Festa da palabra silenciada*, Outono, 1989, pp. 45,46.

25 M. Curros Enríquez, "La Gallega", *El Regional*, 30 de Maio de 1893. "La señorita de aldea" in *El Norte de Galicia*, 28 de Xullo de 1916, onde se reproduce a publicación do volume *Gallegos pintados por si mismos. Album de Galicia. Tipos, costumbres y leyendas*, volume xa citado en nota anterior(nº 8).

26 E é singular, sen embargo, lermos "La mujer gallega" de Azorín que si é de interese, pois introduce unhas precisións sobre Tirso de Molina que supoñen prevención. O texto de Azorín é texto que compre considerar e analizar canto à comédia de "Mari Hernández la Gallega" e o inapropiado da cita. Nun futuro estudo abordaremos a cuestión.

que non podan ser confrontados e parangonados con textos de Otero Pedraio, que remite à condesa ou debe compartir con ela o de «cronista da decadente clase señorial galega»²⁷. Confronte-se tamén con Castelao no trazado de determinadas figuras, ou con Labarta, ou con Fole, ou con Carballo Calero e *A gente da Barreira...* Ou con Correa Calderón, ou Cotarelo... ou outros autores xa da Escola Hispano-Galega²⁸, como Fernández Flórez ou Torrente Ballester (*Los gozos...*). E xa excluímos o parangón con Valle Inclán sobre o que hai xa publicados destacados e coñecidos estudos, entre outros os de González López e Ferreiro Alemparte na revista *Grial* (nº 20 e 34).

Non cremos, pois, que a Galicia de Pardo Bazán sexa exclusiva e singular: A Galicia que traza Pardo Bazán, que incorpora, presenta tipos humanos semellantes a todos estes autores, se ben se destaca na escritora coruñesa un maior interese pola muller e un trato que mesmo poderíamos calificar de «discriminatório», por suposto, beneficiando à galega.

2.3.- A muller galega, figura nuclear

Non imos agora entrarmos en máis matizacións: distinguiremos os relatos nos que a muller é dunha forma ou outra ben protagonista ben suxeito ou centro de atención. Veremos así que debemos contradecir a Nelly Clemessy²⁹, a grande estudiosa de Pardo Bazán, e Velasco Souto³⁰, ou polo menos matizar e precisar a afirmación deste sobre a visión pardobazanianana do campesinado:

[...] que ao seu suízo se caracteriza precisamente polo sesgo despectivo e displicente que a escritora lle imprime ó longo de toda a súa obra, como corresponde a unha fidalga ferreamente solitaria co destino histórico da súa clase [...].

[...] Quizais sexa no capítulo das descripcións de personaxes labregos onde Pardo Bazán dea mostras dun maior desprecio cara este grupo social[...].

O profesor Velasco prosegue e ilustra os seus asertos con exemplos que nen cremos representativos, dado o *corpus* delimitado para este noso estudo, nen permiten, desde eles, xeneralizar.

Tomemos, pois, os relatos con presenza de muller rural ou mariñá como figura nuclear, e destaquemos que hai un aspecto na obra de creación que é fundamental:

27 Vid. ao respecto, B. Varela Jácome, "La novela de pazo", in *Ibidem*, 224 e ss.

28 R. Carballo Calero, *Historia da Literatura Galega Contemporánea*, Galaxia, Vigo, p. 634.

29 *Ibidem*, p. 420.

30 C. F. Velasco Souto, *A sociedade galega da restauración na obra literaria de Pardo Bazán (1875–1900)*, Artes Gráficas Portela, Pontevedra, 1987, pp. 125 ss.

lernos os relatos percurando a focalización, percurando a voz narradora xa que é punto que ben merecería ser estudado con demora e máxima atención. Non é este o lugar de extender-nos, mais chamamos a atención sobre o particular e pasamos a expor aqueles casos de maior interese.

3.- O Estatuto do narrador nos relatos rurais pardobazanianos

Se non podemos considerar extensiva a toda a obra de P.B. as afirmacións de determinados estudosos como Velasco ou Cook³¹, porque o córpus é diferente, tampouco podemos extender, xeneralizar, a todos os relatos, as palabras de García Sabell que, baixo o pseudónimo de Pedro Abuín³², fala das «puestas a punto» discursivas ou polémicas previas à narración, as reflexións de carácter explicativo, ou as «digresións» que tamén cita N. Clemessy³³. Sen embargo, fixemo-nos na criación de narradores e na introdución, como intermediários, na «información inicial», ou no relato, e destaquemos os casos en que a autora, sen agachar-se tras as figuras, decote narradores homodixéticos ou, mesmo autodixéticos, mantén pola propia man o pulso da narración.

Non é así indiferente a análise do estatuto do narrador nestes relatos rurais-mariñeiros, dado que en «certas cuestións» como a da «viúva do vivo», estamos ante a contrarréplica de Rosalia. Vexamos isto mais detidamente nun relato en particular.

En «El tetrarca en la aldea» (p 62: II), Pardo Bazán cria un narrador que pode diluir no seu o discurso da personaxe masculina, Marcos Loureiro, e narrador que, mediante interrogacións retóricas, vai ofrecer ao lector tres posibilidades xustificativas para «desbaratar» toda posibilidade de «actuación calderoniana», mergullando-nos na ironía final que se estende así para a lectura do propio título do relato³⁴.

E pola contra fixemo-nos nun dos textos mais sentimentais, mais «románticos»: «Poema humilde» (p. 41, 42: II), un sinxelo conto do amor tráxico, aquí dunha nova «viúva de vivo», aínda que moza, apartada do noivo polo servizo do rei, pola guerra. E fixemo-nos nas palabras do narrador, a Autora, na exposición, no «incipit» ou relato primeiro, que nos fai recordar o ritmo reiterativo, o paralelismo anafórico no discurso das *Cousas* de Castelao:

31 *Ibidem*, p. 13.

32 P. Abuín (D. García Sabell), "El Realismo de Doña Emilia Pardo Bazán" in *Presencia de Curros y Dª Emilia*, Colección Grial, 3, Galaxia, Vigo, 1951, p. 45 ss.

33 *Ibidem*, p. 772.

34 P. 65:

¿Recordó Marcos que al partir él quedaba desnuda y hambrienta su familia?

¿Hizo memoria de ciertos deslices propios allende los mares?

¿Fue distinta sugestión, anada altruista, aunque sobredo humana la que se le impuso?.

«Lo que voy a contaros es tan vulgar [...] Sed indulgentes y no me censuréis, porque donde suele verse risa he visto una lágrima»

«Lo que voy a contaros son los amoríos ...»

Fixemo-nos agora en «La Camarona» (p. 53:II) e preguntemo-nos por que tampouco aquí Pardo Bazán deixa de man a narración, por que non crea narrador para o magnífico relato e historia da «Camarona», a moza que, dado o trazado de P.B., ben merece considerarse en calquera antoloxía de retrato literario, e retrato do que logo imos falar

No contempléis el borrón que voy a trazar, porque de antemano os anuncio que huele a marea viva y a yodo [...]

di-nos antes de trazar-nos o cadro do emerxer a *Camarona* da auga verdosa e da «arena rubia».

E, por último destaquemos a súa muito admirada, a brava e enérxica, mas tan namorada «Mayorazga» de Bouzas (p. 21: II), de quen se pregunta,

¿Quién no ha visto [...] ?, ¿Quién no la conoce [...]? (p. 21:II).

E de certo, quen non coñece à magnífica amazona, como P.B. di a «centauresa fabulosa»³⁵, enfin, a muller de arrestos que os estudosos ben omiten , ben non sempre comprenden , calificando-a de «atroz»³⁶? Porque, de certo, a Mayorazga non podía envenenar ao marido adúltero como Doña Dolores en «El legajo» ou en «Entre humo» (aquí cunha empanada de anguía, como nos relata un narrador que, recoñecendo-se *bon gourmet*, aporta ao texto certa ironía trágica). A maiorazga de Bouzas cumpría-lle «escarmentar» ao arrimo do marido, sen afuxentar o home que a natureza lle fai precisár para perpetuar a especie, para acadar o «ben» da maternidade de que logo imos falar. E Pardo Bazán, fascinada por aquela criatura que Paredes dá como trasunto da autora³⁷, asume a narración dun dos relatos máis destacados deste elenco que estamos a analizar.

E xa para rematar, destaquemos a creación de muller narradora para un relato caricaturesco no trazado dunha figura feminina, e tremendamente irónico para coa personaxe masculina que lle dá título: «Barbastro», conto que se pon en boca dunha «discreta viuda» que nos vai relatar o pago do capricho dun indiano, à vez que as

35 Fixemo-nos neste "epíteto épico" fronte ao alcuño da "Camorra" ou o muito discutíbel hipocorístico de Leliña, do que falamos na nota nº 48.

36 "Atroz" é-o no relato "Los pendientes" que talvez cumpra confrontar (in "Cuentos de fantasía", t. IV, p. 250).

37 Vid. *Los cuentos de Emilia Pardo Bazán*, p. 37. Refere-se, especialmente, à ideoloxía política. Cando a unha personaxe portavoz das súas opinións, temos a Feita, modelo da muller nova (vid. T. Cook, *Ibidem*, p. 183 e Bravo Villasante, *Ibidem*, p. 198 e ss.) e a Asis, muller liberada das que máis adiante falamos.

consecuencias dun matrimonio de pura conveniencia, matrimonio ademais desigual: o matrimonio para Pardo Bazán denostado e temido, e do que se nos fala na correspondencia que o profesor Porto Ucha incorpora no seu estudo sobre a Institución Libre de Enseñanza en Galiza³⁸.

Concluiremos, pois, recoñecendo e percurando a voz narradora porque o recurso non é, de certo, gratuito, pois cando a autora crea un segundo narrador, apartándose dela e silenciando a súa voz, o feito delata-a, denota a actitude de cara a anedota que nos vai relatar, que é o que son a maioría destes contos que, mercé esa anedota, esa reacción feminina ante unha cuestión concreta, permite á condesa delimitar toda unha galería de mulleres polas que non pode encobrir a simpatía que profesa. Simpatía, e nalgún caso admiración (sobre todo para coa muller «brava»), compaixón noutros, e mesmo, solidariedade, como veremos³⁹. Estamos diante un magnífico retablo de figuras de muller ou o mosaico de que fala o profesor Paredes Núñez nos seus diferentes estudos.

4.- Un fonema e diferentes alofonos

Destacamos xa o texto de «La Gallega» como a creación dun «tipo», un tipo tráxico que en P.B. non podía ser o de viúva de vivo ou morto porque para ela a viúva, e sobre todo a de «morto», non reúne suficiente traxédia en comparación coa muller rural, que debe, tras aturar o pai ou os irmaos, logo, de casada, aturar o marido e cuidar dos fillos. A muller que ao tempo que, ano tras ano, traí fillos ao mundo, sacha, sega e realiza as faenas agrícolas que noutras zonas están adxudicadas ao home.

Pobre mujer que de todos es criada, y esclava del abuelo gruñón y despótico, del padre mujeriego y amigo de andar de taberna en taberna; del marido, brutal quizá; del chiquillo enfermizo que se agarra a sus faldas, lloriqueando; de la vaca ante la cual se arrodilla para ordeñarla; del ternero, al cual trae en el regazo un haz de hierba; del cerdo...[...]de la gallina[...] y hasta del gato, al cual sirve en una escudilla de barro las pocas sobras del frugal banquete.

Tipo, pois, este de muller trazado no texto de «La Gallega», mais tipo tremendamente tráxico que valoriza e que, pese ao tipismo que semella na segunda parte, final, desvirtuar a marcha do discurso⁴⁰, sabemos obedecía à admiración e ao respecto da escritora coruñesa.

38 A. S. Porto Ucha, *La Institución Libre de Enseñanza en Galicia*, Edicións de Castro, A Coruña, 1987, p. 135. Sobre a necesidade de nivel cultural semellante, "Concepción Arenal y sus ideas acerca de la mujer", in L. Schiavo, *Ibidem*, p. 182.

39 Lea-se, con atención o relato de Pepa a Loba ("La Capitana", p. 343, II): hai animadversión de cara à delincente? Repare-se, xa no alcuño.

40 Calquer lector atento pode detectar ruptura no texto: a autora, tras a explicitación desta vida de traballo e pobreza da muller galega, non podendo ou non querendo asumir mais rol que o de mostrar e delatar e non

O traballo e o esgotamento da muller galega nese traballar arreo, e nas sucesivas maternidades, aparece mencionado, tamén en diferentes lugares, lamentando a omisión de considerar e valorar o labor agrícola da muller galega, da muller do «noroeste», como di a autora en «La exposición de los trabajos de la mujer»⁴¹ e sobre todo en «La mujer española», no apartado «El pueblo», que é onde define à galega, ironicamente, como muller emancipada, «redimida», porque Pardo Bazán sabia que era a muller que reunía, de certo, dúas discriminacións: ser muller e ser pobre, ser vítima da miséria (e, como veremos logo, até, mesmo, vítima da natureza que a engaña a fin de perpetuar a especie):

En mi país, Galicia, se ve a la mujer, encinta o criando, cavar la tierra, segar el maíz y el trigo, pisar el tojo, cortar la hierba para los bueyes. Tan duras labores no levantan protesta alguna entre los profundos teóricos de la escuela de monsieur Prud-homme, que, apenas se indica el menor conato de ensanchar las atribuciones de la mujer en otras esferas, exclaman llenos de consternación y santo celo «que la mujer no debe salir del hogar, pues su única misión es cumplir los deberes de madre y esposa». El pobre hogar de la mísera aldeana, escaso de pan y fuego, abierto a la intemperie y al agua y al frío, casi siempre está solo. A su dueña la emancipó una emancipadora eterna, sorda e inclemente: la necesidad.

Agora ben, non nos enganemos agora nós: Pardo Bazán non ía mais alá de delatora dunha situación, de «agitadora de consciencias», como di Leda Schiavo, ou como indica Nelly Clemessy, incitadora de reflexión: Pardo Bazán invita, é certo, ao lector a xuzgar por si mesmo⁴², mas de certo, non dá solucións, porque, ademais, para a muller rural non as tiña⁴³.

Pardo Bazán fustiga a ignorancia, a incultura como gangrena, a superstición..., pero mui poucas veces (salvo coa costureira de «Consuelos», 320: II) pasa da mera preocupación ou revelación para solucións efectivas, socioeconómicas ou, polo menos, educacionais, que, sen embargo, mostra ao falar da ineducada e mal formada muller da clase média ante à que se ve en situación de aconsellar e educar⁴⁴, a fin de que saia dese infantilismo que o próprio home potencia⁴⁵ para convertír-se na muller nova que representa Feíta no *Ciclo de Adán y Eva* (vid. nota nº 35).

aporta solucións, sai do tema co colorismo costumbrista que campa na parte final convertindo o que inicialmente era texto de compromiso en texto puramente etnográfico e folclórico.

41 *Nuevo Teatro Crítico*, Marzo, 1893, pp. 142–156. Vid. Adna Rosa Rodríguez, *Ibidem*, p. 81 (Asimesmo vid.:p. 91 ss.).

42 N. Clemessy, *Ibidem*, 566 e 771.

43 Vid. *La Ilustración Artística*, 1900, 1904 e 1906. Nota de J. Paredes Núñez, p. 253 de *La realidad gallega en los cuentos de Emilia Pardo Bazán*.

44 Vid. *El Regional*, 2 de Novembro de 1892.

45 Vid. in Leda Schiavo, *Ibidem*, pp. 14–82: "La educación del hombre y de la mujer".

Desde logo, cumpre delimitarmos ben o feminismo e o ideário político social de Pardo Bazán de que pode ser representativo este párrafo do texto xa citado que incorporaremos nas actas: «Para la mujer»:

Si planteamos directamente el problema, resulta que no pueden identificarse las dos causas del socialismo y la igualdad de derechos entre los sexos, porque mientras el socialismo es pura y simplemente síntoma y desequilibrio en el orden económico, la igualdad de derechos entre los sexos es una verdadera reforma social, jurídica y política [...] No existen hoy más seres desiguales ante la ley que el varón y la hembra: no hay más incapacidades que las del sexo, ni más clases que dos, la masculina -superior y revestida de autoridad- y la femenina, inferior y sumisa (esclava, dice el eminente autor de la Lógica inductiva y deductiva).

Mas voltemos à galeria de mulleres que desfilan por estes relatos rurais. En certo modo no texto «La gallega» temos fixado o tipo⁴⁶ que logo se pon a andar, que logo vai ser « ilustrado» nos diferentes matices e en diferentes e variadas anedotas vitais.

E se é certo que podemos falar de un fonema muller galega : muller rural, tamén podemos falar dos respectivos alófonos, e de certo algun deles ofrece destacada singularidade, aparte de revelar a P.B. como magnífica retratista da muller aldeá, rural e mariñá, a muller que via desde as Torres do que de primeiras era a Granxa de Meirás, e a muller que coñeceu na Galicia interior e que vería desde as solanas dos pazos de Cabanelas ou de Banga en Carballiño, propiedades da familia do seu marido, Xosé Fernando Quiroga e Pérez Deza, familia da que sempre foi tradición, ou polo menos lenda por nós ben coñecida, estar reflexada en *Los Pazos de Ulloa*.

Vexamos estes alófonos, esta galeria de mulleres dos relatos rurais-mariñeiros, mulleres que desfilan à sombra , ou como seriadas monecas, monecas rusas se se prefer, do tipo trazado en «la Gallega», figura que se desglosa, desplega en determinados relatos, chegando nalgun deles a acadar total autonomía e a categoría de carácter, personaxe, heroi individualizado mercé a magnífica arte narrativa que se nos revela en Emilia Pardo Bazán.

46 Estamos de acordo de "prototipo", que se P. B. llo aplicaba a Zola, cumple tamén aplicar polo menos a algúns dos textos da autora. De certo, hai relatos que sentimos un pouco "estampitas", textos onde o "pintoresquismo costumista lles resta, como di Schiavo, interese. Pensamos, concretamente agora en "Cuesta abajo" ou, mesmo, "Esperanza e Ventura" ou "Lumbarada" onde o interese etnográfico cremos prima, perxudicando o trazado das figuras, dos caracteres, que están en virtude de aquel. Mas son excepción. Veremo-lo logo.

Aconsellamos a lectura de J. Paredes Núñez, *Ibidem*, pp 55 ss. ("Los tipos"), e, asimesmo, N. Clemessy, *Ibidem*, p. 778.

5.- Os múltiplos alofonos

5.1.- A moza

Non hai nos relatos rurais e mariñeiros unha figura trazada e tratada con mais simpatía que a *Camaroná*⁴⁷, aquela rapáza nacida na praia, no areal, como di a autora, como Anfítrite (atención ao símil coa antiguidade clásica!), e que non precisara de sal para o bautismo. Aquela moza que, ben por vender camarós, mais mellor polo corpo e color, merecía o alcuño⁴⁸. Aquela moza cuxo retrato merece ser, como dixemos, confrontado coa Sabela de *Retrincos*:

Imaginadla, ¡Oh, pintores!, con su cesta de sardinas en equilibrio sobre la cabeza; su saya corta de bayeta verde, que en la cadera forma un rollo; sus ágiles y rectas piernas desnudas; su gran boca bermeja [...] La salud y la fuerza rebrillaban en sus facciones y se delataban a cada movimiento de su duro cuerpo virginal (p.54: II)

Mas tamén a Camarona, logo, muller maior, maltratada pola vida, volverá aparecer en «La guija» (298:III), e dará-se-lle entrada a falar en «Leliña» (322:II): un segundo tempo na vida da muller, como tamén naquela Sabela de *Retrincos* que xa só recoñece Castelao, deputado, polo saúdo, contraseña, final epifonemático que encobre o paso do tempo, mais duro e tráxico nunha vida de traballo e de necesidade.

Camarona ten arrestos, a Camarona é unha moza arriscada que, como Saletita, do relato pardobazaniano homónimo (p.90:II), decide o seu matrimonio. A Camarona merece ademais mais simpatía porque mantén a premisa para a, senón felicidade, polo menos convivéncia matrimonial: a igualdade dos cónxuxes que P.B. pregonaba e aconsellaba, como xa temos destacado.

Frente à Camarona, que é como a araxe fresca da ría de Betanzos, de Sada, Areal para Pardo Bazán, e frente a mozas como Rosiña de «El voto de Rosiña» e Mariniña de «El Molino» (vid. nota nº 5), o grupo de mozas trágicas:

- A vítima da familia, concretamente do pai: Ildara de «Las medias rojas» (p. 193: III) e Rosiña de «Racimos» (p. 295: III): velaí outra das mulleres enérxicas das que gusta a autora.
- A vítima dos tíos que se fan cargo dela, sen que exista mais protección para a orfa, nova *cedrillon* que remata asasinada pola propia familia: Minia de

⁴⁷ Aínda que canto ao esmero no trazado, a maorazga de Bouzas merece salientarse dado que o seu é un muito mais completo retrato, retrato que, por cuestión de extensión, non incluimos, mas que aconsellamos considerar.

⁴⁸ Non é gratuíta a nominación das figuras nun bo número de relatos. Por exemplo, en "Leliña" e en "La Capitana" aparte do que conlevan de cara as figuras, revelan a actitude de autora tanto no diminutivo como no epíteto de Pepa a Loba, ao que liñas atraís fixemos xa alusión.

«Un destripador de antaño» (p.5: II9), unha personaxe tan tráxica que nos obriga a incorporar a súa descrición, de novo magnífica:

Minia cubría sus carnes con un refajo colorado, desteñado ya por el uso; recia camisa de estopa velaba su seno, mal desarrollado aún; iba descalza, y el pelito lo llevaba envedijado y revuelto y a veces mezclado -sin asomo de ofeliana coquetería- con briznas de paja o tallos de los que segaba para la vaca en los linderos de las heredades. Y así y todo, estaba bonita, bonita como un ángel, o, por mejor decir, como la patrona del santuario próximo, con la cual ofrecía -al decir de las gentes- singular parecido (p. 6: II).

- E temos outra orfa, agora vítima do meio, da miséria (e se se quer dunha pequena ilusión: un pano de cores): a moza percebeira de «El Pañuelo», Cipriana, a moza engolida polo mar (223: III). O amor polos panos rameados, como a Pimpinela de Castelao!
- Temos tamén a Marina, a xa citada viúva-vítima da guerra e do servíciu do Rei, à sua vez tamén vítima dunha récua de solteiras maniáticas da limpeza que, «por teinta reales mensuales la tenían dieciseis horas con el estropajo empuñado o la escoba en ristre» (p. 42:II).
- Asimesmo, en «La Deixada» (p. 238: III) a vítima da enfermidade, da lepra, como a costureira bonita de Castelao en «A ponte vella» de *Cousas*, só que aquí a enferma é abandonada à soedade da illa à que acode a auxilia-la un sacerdote.
- E por último vexamos dúas vítimas do amor e da superstición e ignorancia: Esperanza y Ventura do texto homónimo (139: IV), dúas mozas que, de certo, sentimos alonxadas da autora na que, neste caso, cremos máis preocupada por reflexar aquela romaría do Santo Cristo de Androsán, trasunto, ao noso ver, do romaría da Virxe do Corpiño, que de amosstrar-nos a verdadeira traxédia da moza «poseída» da que un antropólogo, Lisón Tolosana, por exemplo, tería moito que dicir.

E deixamos para o apartado correspondente à moza seducida e a máis solteira que ten no relato «Consuelos» (320: II) o máis explícita manifestación da solidariedade na autora e de denuncia da falsa caridade na clase social à que ela mesma pertencía.

De certo, María Vicenta de «Consuelos», con «La Corpana» (202:III) e «Leliña» (322: II), constituen a tríada das máis solteiras e representan a máis patente mostra de solidariedade de Pardo Bazán, quen verque toda a ternura para coa tráxica costureira, para coa muller alcólica, coa que se solidariza⁴⁹, e para coa minusválida a quen a maternidade integra na especie humana, na categoría «Muller», así, con maiúscula.

49 P. 204: [...] *Yo ya no sentía ni repulsión ni desdén. Había entre nosotros algo humano que tacitamente nos ponía de acuerdo.*

Frente a elas, a indiferencia, a falsa caridade e as frustracións da clase burguesa e acomodada, aquela na que, como di Martínez Barbeito⁵⁰, se atopaba a condesa como peixe na auga, a clase social que coñecía tan ben e que, cremos, constituía o destinatario destes relatos: a clase, pois, para a que escribía.

Volveremos sobre a nai solteira, un feito social que se recolle en Rosalia e xa hai anos tivemos ocasión de estudar («La seducción amorosa en Rosalia»), a nai solteira à que Castelao rende homenaxe nun emotivo texto de *Cousas* e da que Pardo Bazán fala en *De mi Tierra* (p. 111), destacando o feito como resultado do escaso valor da virxitude, escaso valor no que a autora coincide⁵¹, e virxitude que o labrego «asimila [...] a la esterilidad de la tierra», porque «el mozo casadero no pone tacha a la moza que ya ha sido madre», e esta «probada fecundidad» da muller é feito social confrontado à inexistencia de relacións extramatrimoniais no meio rural, que só nun relato imos ver aparecer, un caso apenas, porque, por suposto, en «El tetrarca...» non pode ler-se «adultério».

5.2.- A muller casada ou o matrimonio como holocausto⁵².

T. Cook estuda o matrimonio en *Un viaje de novios*, *Una cristiana* y *La prueba*⁵³: as súas conclusións non serven aquí, xa o dixemos. Ateñamo-nos às coleccións indicadas e evitaremos erros de apreciación. E non descontextualizamos, por exemplo, comparando a Asis, a «muller liberada» de *Insolación*, coa muller que P.B. ironicamente define como liberada, «emancipada» polo traballo: a muller galega por antonomasia, a aldeá. E, da mesma forma, non xeneralicemos ao falarmos da negatividade do matrimonio que imos concluir da consideración destes relatos «rurais-mariñeiros».

O matrimonio para a muller burguesa era «solución», realización da profisión para a que a muller da clase média fora «preparada», "preparada", que non formada, pois, como dicía a autora, a formación que se lle daba era «de cascarilla». Polo contrario, o matrimonio para a muller de «El pueblo» é, como veremos, trampa da natureza, e posterior holocausto.

Leamos o texto de «La Gallega»:

Mientras la gallega permanece en estado de soltería, aún es tolerable la no escasa ración de trabajo que le toca; pero al casarse empeora su situación. Sólo el imperioso mandato de la Naturaleza, la ley que fuerza al germen a rendir su

50 C. Martínez Barbeito, "Emilia Pardo Bazán, coruñesa", *Revista*, Instituto José Cornide de Estudios Coruñeses, nº 7, La Coruña, 1971.

51 "Una opinión sobre la mujer", in *Nuevo Testro Crítico*, 1892. Vid. L. Schiavo, *Ibidem*, p. 160.

52 Vid. P. González Martínez, *Ibidem*, p. 88.

53 *Ibidem*, pp. 15 ss.

fruto y a la materia toda a brotar, a espigar la mies, al árbol sacudir la inercia y animarse, puede obligar a la mujer gallega a constituir una familia.

A Natureza, madrastra antes que mai, como xa se nos di en *La madre naturaleza*, fai a cambadela à muller, porque a espécie humana ten que perpetuar-se. Desa forma

Las coplas populares gallegas no celebran jamás la belleza en la mujer después de casada y madre...

E non , por suposto, por outros motivos que o esgotamento feminino nesa vida matrimonial à que vai abocada.

É esa mesma natureza que dá nome ao romance a que fará a cambadela à Maorazga, a magnífica amazona, e a moza casa, aínda que logo deba defender a fecundación escarmentando duramente a quen estorba o camiño e esgota semente.

Agora ben, tampouco nestes relatos rurais-mariñeiros imos ver à esposa como vítima cruenta (que si aparece no «suburbial» «El indulto»: 122: I), nen a esposa obxecto de humillación («Feminista»: 106: III), humillacións provocadoras de posteriores revanchismos que a autora, por suposto, aplaude.

Non se chega, así, a eses extremos, salvo no caso xa citado de «Entre humo» (217: III) no que a autora , desde logo, xustifica o envenenamento no maltrato . E lástima de pousadeira, lástima das extraordinarias empanadas de anguía! semella dicir o narrador primeiro percurando o asentimento do lector.

Así, pois, o matrimonio é no mundo rural, para a figura feminina, para a muller, cambadela, trampa e gaiola e, ao tempo, é meio para que a muller se realice como mai, unha mai que vai exixir o nome, apelido, ao fidalgo de Dordas para aquel fillo herdeiro de sangue esgotado e sangue mullereiro, o fillo da Casildona do relato «La Hoz», unha mai escrava, unha mai da que a mesma autora nos di:

¡Las madres, las lobas del querer, las esclavas de los hijos!

Mai, pois, por riba de esposa, como a muller de Marcos Loureiro en «EL tetrarca en la aldea», que o recibe, à volta deste das Américas, extendendo mao e brazo non para agarimar ao home que volta senón para apartá-lo daquel fillo da súa exclusiva propiedade, para defender o neno do «Herodes» , do «Tetrarca» ao que debemos, por suposto, por aspas e ler con ironía non exenta de afectuosidade e aceptación.

Magnífico relato e magnífica exposición da igualdade home-muller ante o «adulterio» (así, estre aspas) neste relato do tetrarca. Relato que, por iso, debemos incorporar, aínda que a reacción do home constitua o verdadeiro eixe do texto, o arranque da historia. Estamos ante o marido que torna das Américas e atopa à familia ampliada. E non hai resignación tinxida de «indiferencia» ou «ignorancia», vil resignación sería: estamos ante a «resignación envuelta en ingeniosa ironía», como di a autora pondo as palabras en boca do narrador que cria como intermediario para

«acceder» a Marcos Loureiro e recoller aquel magnífico final:

- *¿No sé que te había de hacer! ¿Y si yo fuese otro?.*

Estamos ante unha viúva de vivo, mas cunha focalización *desde* o emigrante que retorna. Estamos ante a contrapartida rosaliana. Estamos ante a emigración que Pardo Bazán, como outros moitos, via especialmente trágica para o que marchaba, e así reflexou neste e noutros relatos.

Canto à emigración e o rol da muller galega, reproducimos un fragmento do Discurso (Memoria) da Sesión Inaugural do Centro Galego de Madrid, do que era Presidenta Honoraria, o 5 de Maio de 1902:

Echados del suelo natal por las duras leyes económicas, por la misma fecundidad de los vientres de las gallegas, fecundidad que desde hace treinta o cuarenta años lucha con la sangría suelta de la emigración e impide que el suelo se despueble, se esparcen los gallegos por el mundo, no a ejercer esas profesiones que son un pretexto para la holganza, sino a ser el símbolo de la fuerza y de la asiduidad, y también de la rectitud y la probidad en la conducta.

Palabras gratificantes, realmente propias de tal evento.

No que respeita à viudez, pese a sairmos xa do *corpus*, diremos que aínda que P.B. desmitifica à viúva do vivo non se lle ocurriría asumir con comicidade à viúva do morto. Pode haber ironía como coa viúva de Sofías, como lle chama «a viúva do eminente», no relato «Gloriosa viudez» (26: III) mas Pardo Bazán non escribiría, poñamos por caso, un relato no ton do «Conto Gallego» de Rosalía.

Canto à viudez, remitimos, asimesmo, aos ouvintes a outros textos, xa non de ambientación rural como o xa citado, por exemplo: «Santi Boniti» (278:III), mas sobre todo: *Insolación*. Non imos entrar se reflexa ou non a «escapada» amorosa da autora con Lázaro Galdeano, só destacar que Asís é un ideal de muller para P.B. Xa o dixemos, Asís representa à muller «liberada», liberación que lle ven facilitada pola súa condición de viúva, à que acompaña, desde logo, unha folgada situación económico-social, sobre todo e, por suposto, isto derradeiro.

5.3.- A seducción e as relacións extra-matrimoniais

Sirva de lema para este apartado aquela cita de *Los Pazos de Ulloa*, no capítulo XI (p. 160):

*Entendía don Pedro el honor conyugal a la manera calderoniana española neta, indulgentísima para el esposo e implacable para la esposa*⁵⁴.

Mas Pardo Bazán, que semella avogar pola igualdade no enfoque da cuestión,

⁵⁴ Aconsellamos ler, entre outros, "En silencio", "A secreto agravio", "Justicia", "Delincuente honrado"...

non é imparcial ao respecto, e así veremos as distintas actitudes do home e da muller ante a cuestión das relacións extramatrimoniais consideradas adultério : só a muller de clase elevada mata, envenena o home («El legajo», 224: III) , a maorazga resolve o escarmiento por vía indirecta, se ben abondo cruel. O caso do envenenamento de «Entre humo», como xa indicamos, era cuestión de maos tratos, cuase diríamos que caso clarísimo de «defensa propia», para a que abonda aquela empanada de anguia.

Canto à muller «infiel», a non ser que se falsease a realidade da vida rural, mal podía dona Emilia recoller casos: non val o relato do tetrarca, xa o dixemos, a muller é viúva de vivo e xa a nosa literatura tradicional recolle cantigas ao respecto precisamente en boca da muller, por suposto, «escarños», ou polo menos cantigas "cómicas", muiñeiras.

Mas, voltando às relacións extramatrimoniais, si hai un caso no relato «En silencio»: o triángulo está formado por un marido portugués, Luis Feces, e o señorito da zona, o dono do pazo de Marcelle, e ocupando o vértice a taberneira, Aya, seducida así por un home de clase superior. Velaí a cuestión: como di o pai de Aya, e desde el Pardo Bazán, «nadie debe salirse de su clase».

Canto à sedución, só unha rapaza venga co asasinato o abandono, abandono ao que cumpre sumar humillación: Mª Silveria de «La hoz», moza enfrentada así a Camilona aquela mai escrava da que xa falámos, que consinte ao fillo o que non lle consentiría de ser o seu home.

Poucos casos mais hai de seducción, dado que, mantendo-nos nos contos, omitimos «Morriña» e «Bucólica», propriamente novelas. Das mais solteiras xa destacámos a magnífica conversión de Leliña, unha pranta, un «pedazo de carne» , en persoa, en Muller, por obra e gracia da maternidade. Polo contrario nada se nos di da súa sedución (ou violación?)⁵⁵.

Leliña, minusválida psíquica, transformada, nacida de novo, tras aquela maternidade, dá paso ao tema e a presentar a galería de mulleres-mais que desfilan polas páxinas destes relatos⁵⁶. Un tema este que, como di Bravo Villasante, é tema central dunha boa parte dos relatos pardobazanianos (p. 194 e ss), opinión na que coincide N. Clemessy (p. 659).

5.4.- A maternidade

Vimos xa que a Leliña se incorpora à especie humana mercé a maternidade, a maternidade que non precisa ser ensinada à muller, a non ser que tamén se decida

55 Canto à violación, vid. *La Ilustración Artística*, nº 1029, de 16 de Setembro de 1901: "Como en las cavernas". In *La vida contemporánea (1896-1915)*, Introducción y selección de C. Bravo Villasante, Magisterio Español, Madrid, 1972, pp.141 ss.

56 Cabe a posibilidade de destacar como figura nuclear à muller estéril. Iso fai N. Clemessy, *ibidem*, 665. Nós preferimos considerar a maternidade de Leliña como punto neuráxico, eixo temático.

ensinar ao home, como Pardo Bazán di e demostra. A inatnidade que tampouco cre a autora debe limitar a vida da muller, que ten dereito, como imos dicir, à «esterilidade»

O matrimonio para a muller rural supón agotamento, perda de xuventude, engaño da natureza na que a muller cai para perpetuar a especie⁵⁷, para a maternidade, maternidade como valor da que cremos que nun momento dado a autora discrepa: en «Una opinión sobre la mujer», revela-se contra o destino de «gallina sumisa y ponederá», así como contra las «condenas a trabajos forzados maternales», ao tempo que, como xa indicámos, condena a «apoteosis de la virginidad»⁵⁸.

E ese mesmo ano, na mesma publicación, en outubro escribe en «La Educación del hombre y de la mujer»⁵⁹:

Por encima del destino tradicional que conduce a la mujer al matrimonio y a la maternidad, está el derecho al ejercicio de la libertad individual indiscutible, que implica el derecho absoluto al celibato y a la esterilidad.

Porque a maternidade é tan só «función temporal» à que non pode someterse a vida, e ademais de temporal é adventicia: todas as mulleres conciben ideas, pero non todas conciben fillos:

El ser humano no es un árbol frutal que se cuida para la cosecha

Mas recoñezamos que estas palabras finais non van dirixidas à muller do campo: a procreación preside a súa vida, e aínda que non gostemos facer da voz das personaxes a propia voz da autora, este aserto atopamo-lo en boca do médico Máximo Juncal en *Los Pazos* (p. 279), aínda que, como indicámos, no discurso de Inauguración do Centro Galego non pareza, logo, ponderar esa fertilidade.

Voltemos a estes relatos rurais-mariñeiros. Certamente, a maternidade supón o denominador común, o fio condutor que nos leva a través das catro coleccións enumeradas, das que emerxe unha galería de retratos femininos, nos que vemos:

–Mais que dan a propia vida polo fillo, como a protagonista de «madre Gallega» (27:II): temos así unha nai, pois, vítima.

57 En diferentes lugares P. B. fala da transformación da muller tras do matrimonio, mesmo, na obra de creación se permite comentámos ao respecto. Como vimos, a propia Camarona aparecerá como muller decrépita, mas pudera pensar-se que o motivo eran as sucesivas maternidades, e no seu caso tal vez sexa, mas o que asombra entón é ver o cambio na fisonomía da muller de Marcos Loureiro en "El tetaraca": ao marchar este à emigración ficaban tres fillos cunha nai esgotada e avellentada xa, ao regresar había na casa seis, mas a muller recobrara a louzania de moza ("fresca, redonda, sanota"). De certo a viudez, tanto fose de vivo como de morto, lonxe de perxudicar ás figuras semella beneficiá-las. P. B. opón à viúva de Rosalia a muller casada, a muller "xunguida" ao matrimonio e à familia da que só se vai ver libre se é que se lle contrata (e o marido autoriza!) para ama de cría ("La advertencia"); un caso de maternidade censurable fronte à galería de retratos de nais, que logo imos ver.

58 Vid. Leda Schiavo, *Ibidem*, p. 160.

59 Vid Leda Schiavo, *Ibidem*, p. 89.

- En Casildona, de «La hoz» (288:III) unha mai «escrava».
- En «La Corpana» (202: III), a renúncia e a entrega maternal.
- En Amara de «Dios castiga» (302: III) , unha fria e calculada vinganza pola morte do seu fillo, Félise.
- E, como xa dixemos, en «La Mayorazga de Bouzas» (21:II) a defensora da fecundidade.

Mulleres todas elas enérxicas, mulleres adultas que compiten na simpatía e na complicidade da autora coa galería de mozas arriscadas e valentes: Rosiña de «Racimos» (295:III) e de «El voto de Rosiña» (159:II), Mª Silveria de «La hoz», Camila de «El aire cativo» (301: III), Mariniña de «El Molino» (187:II),... e sobre todas, cal síntese de Thelma y Louise, a maorazga, a «centauresa fabulosa» xa para sempre fixada na súa magnífica cabalgadura, aquela muller *forrada, alta de pechos y de ademán brioso, con carrillos de manzana sanjuanera...* tan diferente a aquel marido *delgado, pálido, rubio [...] nerviosillo, necesitado al parecer de mimo y protección.*

Pardo Bazán gostaba da muller forte⁶⁰, da muller rural, tanto labrega como dona e propietaria, ou maorazga, confrontada así à muller burguesa, muller, como di a autora,

fluctuando siempre , cual las actrices de los teatrillos, entre la convulsión y el soponcio.

Así escribe en *Nuevo Teatro Crítico* en 1892⁶¹, ao falar da muller urbana, precisamente, como a autora di, a que os escritores recollían por ser-lles máis familiar e próxima

5.5.- Carátulas

Dirá-se-nos que esquecemos as caricaturas⁶². E si é certo que as hai, mas miremos a finalidade, o obxecto, o propósito da autora:

En «La Corpana» era precisa a caricatura para establecer o contraste entre a dureza e a escabrosa vida da figura e a renúncia à filla que sabe, ou cre, non poder criar na liña educacional xa establecida pola familia que anteriormente acollera à crianza. Un contraste que a obriga a desprender-se da filla. A Corpana é unha mai que

60 Vid. Leda Schiavo, *Ibidem*, p. 75.

61 Vid. Leda Schiavo, *Ibidem*, p. 147.

62 Deixamos aparte as bruxas e zahorís: Micaela e Juliana de "Madrugueiro" e "Atavismos". E non consideramos, por suposto, a figura esperpentizada que sempre se cita como antolóxica: a ama de *Los Pazos*: vid. nota nº 13.

renúncia por espírito maternal, non como en «La advertencia» por ambición (sobre a negatividade da figura da ama: vid. nota nº 4).

Precisa é tamén a caricatura feminina de «Morros negros»: Dominga de Alfónsiga, a «atroz mujer» que vivía en «íntimo diálogo» co anisete. Cumpria castigar a oito ao indiano namorado da finca, «su verdadera novia»: o matrimonio for o pago polo usufruto da propiedade; a vida en comun, unha gravosa renda vitalícia. Barbastro merecía-o, Barbastro entregara a aquela muller «su mano y sus millones». Dominga

era bizca, morena, curtida, de deprimida faz, de frente angosta, de cabelo escaso y recio; en suma: feísima, y, además, ordinaria y zafia. Vestía de seda, con lujo y faralaes, en sus negruzcos dedos brillaban anillos caros [...] cuando me acerqué me echó vaho de anisete (p. 68: II).

Necesárias tamén resultan outras caricaturas, mulleres xa daquela asomadas ao espello concavo, e especialmente Pepona, a espantosa antagonista de «Un destripador de antaño». Mas curiosamente non vai ser caricaturesca a homónima, mais coñecida por Pepa a Loba, da que liñas atraís falámos, e pola que, coa autora, case sentimos pena por ve-la vencida polo «curita», un mil homes.

Caricaturas, trazados esperpénticos que, como vimos, son requeridos pola marcha da narración... E tan só unha «antagonista» é presentada con doces e suaves rasgos: a rival da maorazga, aquela costureira bonita que contrasta coa forza, enerxía e robustez da maorazga. Así, a costureira, que non muller de traballo, aseñoritada portanto, é trazada positivamente, louvada naquel seu aspecto externo «cuerpecito gentil, pero endeble», «cara de virgen» en contraste co «odio triunfante» e «ollos de víbora» que, humillando à maorazga, provocan a súa desmedida reacción.

Trazado positivo para a costureira que vai, à súa vez, destacar máis a mutilación final: arrincar-lle as orellas que lucían aqueles brincos delatores da relación amorosa co home da maorazga, o home que precisaba a maorazga para a procriación.

6.- Epílogo

O tempo impón que finalicemos. Fica pendiente de estudo pormenorizado, que pensamos asumir, a actitude da crítica, especialmente a galega, para con Pardo Bazán, análise da que imos deducir, entre outras conclusións, que Murguía, agarrado às saias de Rosalía, agachado tras unha suposta heroica e marital defensa, que non era tal (o xerme cremos remite, entre outras cuestións como antipatía, misoxinia, etc... à Sociedade Folclore Galego e à mesma Academia), tivo muita culpa na «desconsideración» da escritora coruñesa para a crítica, cuxo silencio denunciaron desde Aureliano José Pereira xa en 1880, desde as páxinas del *Diario de Lugo*, até mesmo *A Nosa Terra* (15, V, 1921), con motivo da morte da condessa .

Mas omisións, ataques, polémicas ... que se Emilia Pardo Bazán non provocaba

posibilitaba⁶³, están xa muito lonxe para seguiren pesando na crítica, potenciando leituras precipitadas, reproducións de *clipsés*, de tópicos (até a saciedade estamos xa de aquela cita de *Los Pazos*: «...La aldea, cuando se cría uno en ella y no sale de ella jamás, envilece, empobrece e embrutece»⁶⁴) e fechando a posibilidade dunha ponderada revisión, que é o que hoxe estamos solicitando.

Distingamos o criterio da condessa sobre o Rexurdimento e sobre Rosalía, e, mesmo, a actitude ante certas cuestións como o primitivismo e a barbarie de que falaron tanto Nelly Clemessy⁶⁵ como Paredes Núñez⁶⁶, como Velasco Souto⁶⁷, como Carballo Calero⁶⁸, ... do tratamento, do enfoque da muller galega, da muller galega por antonomasia, da muller rural e aldeá nos relatos rurais-mariñeiros.

Vexamos à xa tópicamente chamada «eximia condessa» como muller displicente, vanidosa se se quer, polemista en sumo grado...⁶⁹. Mas leamos os textos de Pardo Bazán deleitando-nos cunha das máximas cultivadoras do relato breve, e leamos os textos das coleccións citadas sen redencionismos nen patrioterismos: leamos desde a imparcialidade, a obxectividade que debe presidir polo menos toda intención, todo propósito ou proxecto de lectura crítica.

Valle Inclán, escritor como a condessa da escola que o profesor Carballo chamaba hispano-galega, fala das diferentes actitudes dos criadores a respecto dos seus herois: Homero escribía de xoennlos: sentía-se inferior aos seus herois, e estes son deuses; Shakespeare, de pe: as personaxes son seres humanos como o autor; mas

63 N. Clemessy Legal, no traballo xa citado que publica na *Revista* do Instituto José Cornide, fala da "leyenda negra" que remite ao seu, para moitos, denostado feminismo.

64 Cf. entón con outras moitas opinións verquidas pola narradora ou polas figuras de ficción, tais como: "en los sencillos labriegos hallan profesores de diplomacia e astucia" e "los gallegos [...] la gente más lista, muy aguda de España". Asimesmo, considere-se o Discurso Inaugural do Centro Galego, xa citado e recollido nalgun texto ao que cumpre engadir (p. 46): "La gente de mi tierra puede contarse entre las más inteligentes de la Península: estoy por añadir que, en conjunto, ninguna lo es tanto... Si se perdiese el buen sentido, en Galicia habría que buscarlo". E, asimesmo, os artigos publicados en *El Imparcial*, o 8 e 16 de Decembro de 1887.

65 *Ibidem*, pp. 426 ss (especialmente 431).

66 Aconsellamos a lectura dos estudos do profesor Paredes Núñez nas tres publicacións xa citadas: a editada en Granada e as editadas por Castro (*La realidad gallega...* p. 229 ss.) e pola Fundación Barrié (vol. I, p. 14 ss.).

67 *Ibidem*, 115 ss.

68 "Emilia Pardo Bazán e a realidade galega", *La Voz de Galicia*, 15, XII, 1983.

69 Ela mesmo escribe ("La cuestión académica", *Nuevo Teatro Crítico*, Año I, n° 3, marzo 1891):

Soy una personalidad militante; encuentro a mi paso hostilidades y contradicciones de muy variada índole y origen, y no me quejo de ello, porque es la marcha inevitable de las cosas; pero conozco mejor que nadie la dificultad de obtener "sanción oficial" ninguna, reuniendo tales circunstancias.

Hasta puede ocurrir que alguien, aparentando negar el derecho femenino, en realidad sólo me niegue a mí".

Cervantes e Quevedo senten-se indiferentes às suas criaturas, castigan-nas ou fustigan desde a altura...

Consideramos que esta é a postura adoptada por P.B. a respeito da muller galega?

Decididamente non: dona Emilia enxerga, ve, albisca, é certo, à muller desde a Torres de Meirás, non pazo como se di agora, a Torre de Alborada (de *La químera*) ou as «Blancas Torres» (de *Milagro natural*), mas non mira a aquela muller como à serva da gleba. Mira-a, iso si, desde arriba, porque esa altura foi e era a sua toma de posición (seica mesmo tiña na torre o lugar de traballo, de escribir), e desde ali contempla à muller galega con toda a simpatía, e con miseración e solidariedade feminina (que non necesariamente identificación). E mira-a coa solidariedade de que era capaz unha muller, das poucas, preocupadas por apresentar, mostrar, denunciar e revelar o tráxico destino e a realidade da muller traballadora, da muller aldeá, da muller rural que elevou así à verdadeira heroína dunha terra, dun país, onde nada lle era, como aínda non é, favorábel.

Addenda

Para la mujer

Más fácil me sería escribir con este epígrafe un libro, que un breve artículo de periódico diario. El asunto es tan serio, de importancia tan incalculable, que una aseveración sin pruebas, una indiscreta exageración, una ligereza, un rasgo de debilidad o de mal gusto, tal vez entrañan responsabilidad criminal.

Duéleme afirmar y no aducir datos, hechos y opiniones; dúeleme sentar proposiciones atrevidas, sin suavizarlas con el bálsamo de la cordura y del raciocinio; dúeleme presentar descarnada la idea y no envolverla en las gasas del estilo, que dejan entreparecerse sus bellos contornos sin ofender al pudor del entendimiento. Duéleme el radicalismo a que me obliga la concisión, porque la prisa es la madre de la rudeza... pero sea como quiera, vaya en forma algebraica algo de lo infinito que puede escribirse sobre la relación de la cuestión social con el estado actual de la mujer en el mundo civilizado.

Sábese que la cuestión social, o sea la lucha del capital y el trabajo, no existe sino en países muy adelantados en civilización y de activa vida industrial, como Francia, Alemania, e Inglaterra. En estas mismas naciones, y sobre todo en las dos que domina la raza sajona, es donde la llamada «cuestión de la mujer» se agita realmente, casi desde mediados del siglo. Las obras escritas sobre la situación de la mujer en el terreno jurídico, social, industrial, económico y familiar, forman ya una lucida biblioteca; los Congresos, Asociaciones, Asambleas, periódicos, discursos y manifestaciones en pro de la igualdad de los dos sexos ante las instituciones y las leyes, suman un movimiento imponente, que cada día adquiere mayor intensidad y recluta adhesiones de más peso y valor.

No obstante el incremento simultáneo de las ideas socialistas, comunistas y anarquistas, y de las emancipadoras del sexo femenino, yo no encuentro verdadera relación de dependencia entre ellas. La igualdad de derechos para ambos sexos puede ser aspiración común del individualismo y del socialismo, que, según el punto de vista desde donde la consideración y la clase de beneficios que esperan de ella, la apoyarán indistintamente —la apoyan— para mayor exactitud. A fin de demostrar esta verdad hice traducir al castellano las dos obras a mi entender más importantes que a favor de la emancipación de la mujer han visto la luz en Inglaterra y Alemania: *La esclavitud femenina*, del insigne filósofo Juan Stuart

Mill, y *La mujer ante el socialismo*, del famoso diputado alemán Augusto Bebel. El socialista es elocuente y apasionado, y a veces profundo; pero el razonador, el dialéctico, el *martillo*, es, sin duda alguna, el individualista inglés.

No hay, pues, razón sólida para que los que deseamos elevar a la mujer a la plenitud del derecho y de la vida racional, hagamos causa común con el socialismo y el anarquismo, no digo ya con el que pretende difundir ideas por medio del espanto, el destrozo y la muerte pero ni siquiera con el que solo trabaja y propaga dentro de los límites que señalan de consumo la fraternidad humana y la legalidad establecida. Lo único a que nos obliga la justicia es a reconocer dos verdades: primera que el movimiento socialista, con loable amplitud de miras y rechazando el exclusivismo de Proudhon, ha proclamado desde luego que toda transformación social ha de referirse a la sociedad completa, y no solo a medio género humano, es decir, al sexo masculino; segunda, que ese mismo movimiento coopera y sigue cooperando, por la agitación que sostiene y los problemas sociales que impone a la atención de los pensadores, a que no se pierda de vista el de la mujer, o no se mantenga, por apatía e indiferentismo, el *statu quo secular*. Es tanto como decir que el movimiento socialista, hoy por hoy, aprovecha a la mujer, en el terreno teórico y en el práctico: más entre admitir este hecho inconcluso y aceptar la solidaridad, va mucha distancia. Casi ningún adelanto se ha realizado sin intervención de causas concomitantes.

Si planteamos directamente el problema, resulta que no pueden identificarse las dos causas del socialismo y la igualdad de derechos entre los sexos, porque mientras el socialismo es pura y simplemente síntoma de un período de malestar y desequilibrio en el orden económico, la igualdad de derechos entre los sexos es una verdadera reforma social, jurídica y política. El socialismo no es guerra de clases, pues en nuestra sociedad, como observa y aprueba cumplidamente Stuart Mill, no existen hoy más seres desiguales ante la ley que el varón y la hembra: no hay más incapacidades que las del sexo ni más clases que dos, la masculina —superior y revestida de autoridad— y la femenina, inferior y sumisa (*esclava*, dice el eminente autor de la *Lógica inductiva y deductiva*). A los socialistas que se quejan de la sociedad puede objetárseles —y no sin fundamento— que si son obreros, ninguna fatalidad les impide ser burgueses; que si son pobres, del trabajo, la destreza y la actividad nacieron los mayores capitales de nuestro siglo, que si llevan blusa, en cualquier tienda encontrarán la levita; que en suma, ante las leyes del Estado y las costumbres de la sociedad, iguales son todos los ciudadanos (varones) y todos libres para mejorar de suerte y buscarse la vida. Por eso el socialismo no tiene carácter realmente político; por eso (aunque haciendo fundamentales restricciones), reconoce la Iglesia católica un fondo de justicia en ciertas posiciones socialistas, que no son gritos de dolor arrancados por el malestar económico a que antes me refería. El socialismo actual no es sino la guerra del hambre. Por eso será violento en sus medios y caducará pronto: tan pronto como la evolución económica y las instituciones racionalmente benéficas remedien hasta donde se pueda el mal, o tan pronto como, dueños ya los socialistas de la sociedad, prueben a reorganizarla y la razón práctica les haga ver la imposibilidad de aplicar la razón pura de la igualdad económica.

En resolución, la mujer no pierde nada con este estado pasajero de perturbación y angustia. Alcense las olas levantando montes de espuma, que al calmarse quedará el agua más transparente y más serena. No me horroriza la tempestad; solo en el agua estancada se desarrollan miasmas letales y gérmenes de pestes. Vaya el bajel a donde la tormenta le empuje: el piloto es seguro e imposible el naufragio. No se alarme nadie por unas cuantas detonaciones más o menos. De peores trances ha salido, cada vez con mayor lucimiento, este viejo veterano y perpétuo estudiante que llamamos *humanidad*.

Emilia Pardo Bazán